

فصلنامه علمی - پژوهشی «تحقیقات علوم قرآن و حدیث» دانشگاه الزهراء(س)
سال دوازدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۴، پیاپی ۲۶

حدیث به مثابه «رسانه»؛ بازتاب مضامین سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در احادیث امام حسن مجتبی (ع)

سامان خدایاری^۱

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۱/۱۰

تاریخ تصویب: ۹۴/۰۳/۱۸

چکیده

مسجدها، مکتبها، تکیه‌ها، حسینیه‌ها، مراسم‌های تعزیه و احادیث از جمله رسانه‌های دینی سنتی هستند. مخاطبان این رسانه‌ها عموم مردم هستند و اصولاً آن‌ها را باید رسانه‌های دینی سنتی بنامیم. با توجه به رسالت دین اسلام مبنی بر اینکه برای همه انسان‌ها و به منظور هدایت آن‌ها آمده است، ارتباط‌گران سنتی با روی باز همه علاقه‌مندان اسلام را پذیرفته‌اند. در پژوهش حاضر حدیث به مثابه یک رسانه دربردارنده پیام‌هایی قابل انتقال محسوب شده است.

saman_4798@yahoo.com

۱. کارشناس ارشد علوم ارتباطات اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی تهران

هدف فرستنده - که در اینجا امام معصوم(ع) است - از ایجاد ارتباط تنها با انتقال پیام صورت می‌گیرد و پیام مورد نظر، مفاهیم و گزاره‌های دینی است. هدف اصلی پژوهش، شناخت مضامین سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در احادیث امام حسن مجتبی(ع) و سوال اصلی این است که امام حسن مجتبی(ع) در احادیث خود بیشتر بر چه مضامینی تاکید داشته است؟

چارچوب نظری بر مبنای نظریه برجسته‌سازی و نظریه همگرا و ارتباطات در جامعه اسلامی است. پژوهش با روش اسنادی و روش تحلیل محتوا انجام شده است. با توجه به نتایج پژوهش نیکی به دیگران، مسائل مربوط به حکومت و اهل بیت(ع) و همچنین دادن صدقه و کمک به نیازمندان بیشترین بازتاب اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را داشته است.

واژه‌های کلیدی: امام حسن مجتبی(ع)، برجسته‌سازی، حدیث، رسانه.

۱. مقدمه

تاریخ حدیث شیعه فراز و نشیب‌های متعددی پشت سر گذاشته است. رسانه‌های دینی سنتی - که احادیث نیز جزئی از آنها می‌باشند - آن دسته از وسایل ارتباطی‌اند که پیام‌ها و گزاره‌های اسلام را به عنوان کارکرد اصلی خود به مخاطبان منتقل می‌کنند. قدمت این رسانه‌ها به پیش از دوره ظهور رسانه‌های مدرن باز می‌گردد. مسجد و منبر، مجلس دعا و روضه‌خوانی، زیارتگاه، حسینیه، تکیه، مهدیه، فاطمیه، هیئت‌های مذهبی، تعزیه، مکتب‌خانه و حوزه علمیه، نماز جمعه و از این دست و حتی خانواده را باید از جمله رسانه‌های اسلامی بدانیم که نقش و تأثیر ارتباطی آن‌ها در تاریخ تحولات جامعه شیعی ایران و حفظ و انتقال معارف ناب اسلامی بسیار با اهمیت بوده و تا امروز نیز به عنوان یک شبکه ارتباطی موثر عمل کرده است

دلیل انتخاب احادیث امام حسن مجتبی(ع) به عنوان یک رسانه برای تحلیل در پژوهش حاضر، وجود شرایط پیچیده سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در آن مقطع حساس می باشد. سیوطی در «در المنثور» می نویسد: «كَانَ الْحَسَنُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ لَهُ مَنَاقِبٌ كَثِيرَةٌ، سَيِّدًا حَلِيمًا، ذَا سَكِينَةٍ وَوَقَارٍ وَحِشْمَةٍ، جَوَادًا، مَمْدُوحًا؛ حسن بن علی دارای امتیازات اخلاقی و فضائل انسانی فراوان بود، او شخصیتی بزرگوار، بردبار، با وقار، متین، سخاوتمند و مورد ستایش بود. (سیوطی، ۱۹۹۳، ص ۲۰۹).

از جمله فضائل امام حسن(ع) این بود که ایشان محبوب رسول خدا بود. از راه‌های شناخت عظمت و برتری یک انسان این است که محبوب انسان‌های برتر و با فضیلت باشد. در عالم هستی برتر از خاتم پیامبران(ص) نداریم و حسن بن علی(ع) سخت محبوب پیغمبر گرامی اسلام بود و این محبت و دوستی را در گفتار و کردار خویش ظاهر و به اصحاب خود می فهماند. پیامبر اکرم(ص) فرمود: «هُمَا سَيِّدَا شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَهُمَا رِيحَانَتِي»؛ آن دو (حسن و حسین) آقای جوانان بهشت و ریحانه‌ی من هستند. (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴۳، ص ۲۶۲).

حضرت امام حسن(ع) در طول عمر با برکت خود دارای احادیث و خطبه‌های بسیاری بودند. این احادیث در طول تاریخ راهی پرفراز و نشیب پیموده تا به دست ما رسیده‌اند. نزدیک به یک قرن عدم نگارش رسمی و فراگیر موجب شده است تا بخشی از این میراث ارزشمند از دست برود و زمینه‌ی راه یافتن روایات ساختگی به جرگه احادیث فراهم آید و عده‌ای با جعل حدیث به تثبیت حزب سیاسی، گروه مذهبی، قوم، نژاد و تأمین اغراض شخصی خود پردازند. برخورداری از قدرت سیاسی یا نفوذ مذهبی به نهادینه کردن برخی از این احادیث ساختگی یاری رساند. تبلیغات و جعل حدیث در فضائل بنی امیه بسیار بود و روایات زیادی به نفع خلفا جعل می شد (فیض کاشانی، ۱۳۷۱، ص ۳۷).

امام حسن(ع) خطبه‌ها و بیانات مهمی دارد که علاوه بر انسجام سخن و کوتاهی آن، حاوی آموزه‌های بسیاری در اصول، فروع دین و تربیت اجتماعی است. در این خطبه‌ها، مطالب ژرف و عمیقی به چشم می خورد که راهنمایی برای رهجویان آن حضرت است (اصلائی منفرد، ۱۳۸۶، ص ۹).

یکی از امور اساسی که امام مجتبی(ع) به آن پرداخته است، نشر فرهنگ اصیل اسلام در برابر تحریفات و تهاجم فرهنگی حاکمان اموی به ویژه معاویه بن ابی سفیان بود، زیرا این خاندان بیشترین و بالاترین دشمنی‌ها را در مقابل اسلام و رسول خدا(ص) روا داشتند. ابوسفیان با تحریک قریش و تهیه سلاح، جنگ بدر، احد، احزاب و... را علیه رسول خدا(ص) و مسلمانان به راه انداخت، پسرش معاویه نیز جنگ صفین را علیه خاندان اهل بیت(ع) رهبری کرد و در نهروان و جمل و تحریکات داخلی دیگر از هیچ‌گونه جنایتی فروگذار نکرد (زمانی، ۱۳۸۱، ص ۵۵).

امام مجتبی(ع) در دور نگه داشتن حکومت و امت از شورش‌های تند و سختی که خون امت را به هدر می‌داد، موفق شد (کتانی، ۱۳۶۷، ص ۱۹). مسئله اصلی پژوهش حاضر این است که در احادیث امام حسن مجتبی(ع) بیشتر کدام یک از مقوله‌ها در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مورد تاکید بوده و در هر زمینه کدام یک از مضامین برجسته‌تر شده است. در این مطالعه برای نمونه چهل حدیث به صورت طبقه‌بندی شده انتخاب و تحلیل شده است و سرانجام داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS تجزیه و تحلیل گردید.

۲. ضرورت و اهمیت پژوهش

ارتباطات سنتی دینی، پیچیده‌تر و دقیق‌تر از آن است که بتوان با مروری کوتاه ابعاد دقیق ارتباطی آن را از لایه‌های عمیق فرهنگی جامعه استنباط کرد. درک این مقوله نیازمند مجموعه‌ای از مطالعات تاریخی فرهنگی، پژوهش‌های میدانی، تحلیل محتوا و گفتمان است. رسانه‌های سنتی بسیار متکثر و متعدد بوده‌اند، اما ضعف مطالعات و کمبود جدی آمار و اطلاعات مربوط به آن‌ها، تحلیل و بررسی ارتباطی چنین رسانه‌هایی را مشکل‌تر ساخته است. پیام اغلب رسانه‌های سنتی، معارف اسلامی می‌باشد که تعیین میزان هر یک از این معارف نیازمند تحلیل محتوای پیام‌های ارائه شده است. طرح مسائل و رویدادهای روز جامعه، تحلیل و بررسی آن‌ها و ارائه رهنمودها و توصیه‌های لازم به مخاطبان بخش دیگری از این پیام‌ها را تشکیل می‌دهد.

باورهای همچون تفکیک ناپذیری دین از سیاست، جامعیت دین اسلام برای زندگی که برگرفته از سیره پیامبر اسلام و ائمه اطهار(ع) می‌باشد، انگیزه‌ی لازم برای بیان این دسته از مطالب را فراهم می‌سازد و به ویژه در نظام جمهوری اسلامی که رسانه‌های سنتی دینی نقش حساسی در حفظ و تقویت آن دارند، طرح چنین پیام‌هایی روزافزون بوده است.

اختناق حاکم بر عصر امام حسن(ع)، وقوع تحریف در عرصه‌ی احادیث را توسعه داد و باعث پراکندگی‌هایی در زمینه‌ی احادیث شد. این پراکندگی‌ها هم از نظر کمی و هم از نظر کیفی قابل تأمل است: از نظر کمی، تعداد سخنان امام به حدود ۵۰۰ حدیث می‌رسد و از جهت کیفی، سخنان حضرت بیشتر به صورت خطبه‌ها، مناظرات و و اندک سخنان حکمت آمیز و فقهی است. همچنین با مراجعه به مصادر حدیثی از جمله: «اصول کافی»، «من لا یحضره الفقیه»، «بحار الانوار»، «خصال»، «وسائل الشیعه» و دیگر کتب حدیثی، درمی‌یابیم که سخنان رسیده از امام حسن(ع) بسیار کم هستند و بعضی از این سخنان را باید در منابع دیگری چون منابع تاریخی از قبیل: «مقاتل الطالبیین»، «تاریخ ابن سعد»، «کشف الغمه»، «تاریخ ابن عساکر» و... یافت (اصلائی منفرد، ۱۳۸۶ ص ۱۵).

این احادیث اخلاقی می‌توانند، سرفصل‌های جدیدی را در تحقیقات درباره‌ی زندگی امام حسن(ع) بر روی محققان بگشاید. احادیث، الگوهای برتر رفتار و اندیشه‌ی دینی را به ما می‌آموزند. در همین راستا مقام معظم رهبری می‌فرمایند: «ما نباید در تفاوت شیوه‌ی عمل ائمه علیهم‌السلام به تعداد امامان نظر کنیم، بلکه باید ائمه را به عنوان فردی که ۲۵۰ سال عمر کرده و بنا به شرایط مختلف و نیازهای هر زمان و امکانات موجود، مختلف عمل کرده است به حساب آوریم. بدون شک اگر خود پیامبر (ص) هم ۲۵۰ سال عمر می‌کرد و در زمان خود با شرایط متفاوت روبه‌رو می‌شد، همان‌گونه عمل می‌کرد که ائمه علیهم‌السلام عمل نموده‌اند». (محدثی، ۱۳۷۸، ص ۳۸).

۳. پیشینه تحقیق

در زمینه احادیث ائمه(ع)، فاطمه اصلائی منفرد، مقاله‌ای با عنوان «جایگاه امام حسن مجتبی(ع) در حدیث شیعه» تالیف کرده‌اند. ایشان در مقاله خویش اشاره می‌کنند که

صرف نظر از نقش امام(ع) در مسائل فکری و فرهنگی، طبیعی بود که امام حسن(ع) برنامه‌هایی نیز برای آینده‌ی رسالت الهی در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی در نظر داشته باشد.

مقاله‌ی دیگری با عنوان «آداب معاشرت در کلام امام حسن مجتبی(ع)»، توسط نرگس محمدنیا و فیض الله اکبری به رشته‌ی تحریر درآمده است. در پژوهش مذکور آمده است که تحلیل مجموعه گفتار امام حسن مجتبی(ع)، به عنوان نمونه تمام عیار انسان کامل در باب آداب معاشرت، به طور قطع چراغ فروزانی برای دوست‌داران وصول به صراط مستقیم می‌باشد. (محمدنیا و اکبری، ۱۳۹۱).

۴. مبانی نظری پژوهش

در پژوهش حاضر، حدیث به مثابه یک «رسانه» در نظر گرفته شده است. یعنی احادیث امام حسن(ع)، هر یک به عنوان یک رسانه در انتقال مفاهیم و مضامین اسلامی عمل می‌کنند. یکی از وظایف رسانه‌ها، ارسال پیام و محتواهای ارتباطی است. چارچوب نظری پژوهش حاضر بر اساس تئوری «برجسته سازی» و نظریه «همگرا و ارتباطات در جامعه اسلامی» می‌باشد.

نظریه‌ی برجسته‌سازی مدعی «تأثیر رسانه‌ها، بر شناخت و نگرش مردم و تعیین اولویت‌های ذهنی آنان از طریق انتخاب و برجسته‌سازی بعضی از موضوعات و رویدادها» در قالب متون مختلف است (مهدی‌زاده، ۱۳۸۹، ص ۵۸). به این معنا که رسانه با برجسته ساختن بعضی از موضوع‌ها و رویدادها، بر آگاهی و اطلاعات مردم نسبت به آن‌ها تأثیر می‌گذارند. کارکرد برجسته‌سازی رسانه، قابلیت اثرگذاری بر تغییر شناخت و ادراک مخاطبان و ساخت تفکر آنان است. مهم‌ترین تأثیر رسانه در اعمال این کارکرد، ایجاد نظم فکری برای مخاطبان و نظم دادن به دنیای پیرامون آن‌هاست.

مفهوم برجسته‌سازی را نباید صرفاً به مفهوم اولویت‌گذاری به معنی انتخاب و اولویت بعضی از موضوع‌ها و رویدادها محدود نمود. برجسته‌سازی فراتر از اولویت‌گذاری و

دارای شیوه‌ها و پیچیدگی‌های خاص است. فرآیند برجسته‌سازی را می‌توان به چهار مرحله تقسیم کرد:

۱. رسانه‌ها، بعضی از موضوعات و رویدادها را مهم و با اهمیت جلوه می‌دهند و آن‌ها را بارز و برجسته می‌سازند.
۲. موضوعات و رویدادهای متفاوت، برای جلب توجه، به نوع و میزان متفاوتی از بیان نیاز دارند.
۳. موضوعات و رویدادهای مورد توجه باید دارای چارچوب باشند و باید معانی را به آن موضوعات اختصاص داد که قابل فهم شوند.
۴. زبان مورد استفاده در رسانه بر درک اهمیت موضوع اثر می‌گذارد (سورین و تانکار، ۱۳۸۱، ص ۲۴۸).

طبق نظریه‌ی برجسته‌سازی، رسانه‌ها می‌توانند با برجسته‌تر کردن مطالب اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، افکار عمومی را هر چه بیشتر نسبت به این امور مطلع‌تر سازند. با برجسته‌تر شدن این مطالب، مسلمانان و جوامع اسلامی نسبت به آن‌ها آگاهی می‌یابند و آن را سرمشقی در زندگی خویش قرار می‌دهند.

نظریه همگرا و ارتباطات در جامعه‌ی اسلامی به شناخت و بررسی نظام‌های فرهنگی و اجتماعی، توجه ویژه مبذول می‌دارد. نظام اجتماعی اسلام، نظامی از ارزش‌ها و اعمال فردی است که برحسب معانی نمادین شکل یافته و ابن خلدون آن را «عصبیه» می‌نامیده است (Mowlana, 1996, p. 147).

در واقع ارزش‌ها، ابزار برای نگهداری پیوستگی فرهنگی جامعه و موجب مشروعیت بخشی هستند. در این نظریه، تبیین مفاهیم حکومت و ارتباطات در اسلام و رابطه‌ی میان آن‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد و به این منظور با تکیه بر ابعاد تاریخی، بررسی محورهای همچون مفهوم حکومت در اسلام و ارتباط آن با امت، مفهوم ارتباطات و معنای برداشت شده از آن در اجتماعی وسیع، توسعه نظام دولت - ملت در قلمرو کشورهای اسلامی، تأثیر غرب و استعمار، حرکت‌های اصلاح طلبانه‌ی اسلامی در تاریخ معاصر را

برای درک ارتباطات اجتماعی کنونی در جهان اسلام و پیش‌بینی آینده‌ی آن ضروری می‌داند (Mowlana, 1996, p. 148).

با توجه به این نظریه، در روایات امام حسن (ع) مباحثی از قبیل توحید، امت، تقوا و امر به معروف و نهی از منکر مورد اشاره بوده‌اند. توحید به عنوان یک عامل وحدت‌گرا و امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یک مسئولیت بیان می‌شوند. طبق آنچه که در روایات آمده، در حوزه‌ی امت، ویژگی‌های نژادی، قومی، قبیله‌ای و ملی به عنوان شاخص‌های تمیز افراد از یکدیگر جایی ندارند و حکومت تنها متعلق به خداست و حکام، مجریان فرامین الهی به شمار می‌آیند (باهر، ۱۳۸۷، ص ۵۱).

با توجه به اینکه در پژوهش حاضر احادیث مورد واکاوی قرار گرفته‌اند، تعریف حدیث در معنای اصطلاحی و لغت آن ضروری به نظر می‌رسد. حدیث، در اصطلاح مسلمانان به سخنان پیامبران گفته می‌شود. شیعیان به سخنان اهل بیت (ع) نیز حدیث می‌گویند. در اصطلاح دانشمندان علم حدیث، به کلامی که حاکی از کردار یا تقریر معصوم است، «حدیث» و گاه «خبر» یا «روایت» گفته می‌شود. شیعیان معتقدند حدیث، به دلیل انتساب آن به معصوم و وحیانی بودن محتوای آن، حجت بوده و می‌تواند مبنای عمل قرار گیرد. دانشمندان علم اصول فقه، به نقل کردن سنت، حدیث (خبر) می‌گویند (شب خیز، ۱۳۹۲، ص ۲۰).

حدیث صفت مشبیه از ریشه‌ی «ح د ث» و به معنای آن چیزی است که ابتدا نبوده سپس به وجود آمده و جدید است. به سخن و کلام هم از آن رو حدیث می‌گویند که به تدریج به وجود می‌آید. در قرآن هم به معنای «کلام و سخن» به کار رفته است. آنجا که می‌فرماید: «فَبَأَىٰ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ»؛ پس به کدامین سخن ایمان می‌آورند^۱ (ابن منظور، ۱۹۵۵، ص ۱۳۳). عالمان شیعه آن را چنین تعریف کرده‌اند: «کلامٌ یحکی قولَ المعصوم أو فعله أو تقریره»؛ حدیث، سخنی است که گفتار، کردار و تقریر معصوم (علیه السلام) را گزارش می‌کند (صدر، ۱۳۵۴، ص ۸۰).

^۱ کلمه حدیث طبق قاعده باید به الحدیثان و الحدیثان جمع بسته شود، اما برخلاف قاعده به «أحادیث» جمع بسته شده است.

در مورد وجه تسمیه حدیث به «خبر» نیز باید اشاره کرد که بنا بر قول به ترادف حدیث و خبر، از یک دیدگاه، خبر بر حدیث مرفوع (قول منسوب به پیامبر (ص)) و حدیث موقوف (قول منسوب به صحابیان) و حدیث مقطوع (قول منسوب به تابعین) قابل اطلاق دانسته شده است، اما بنا بر قول منسوب به فقهای خراسان، حدیث مرفوع، خبر و حدیث موقوف، اثر نامیده شده است (سیوطی، ۱۴۰۹، ص ۲۳). در میان محدثان شیعه، قول به ترادف حدیث و خبر، رواج بیشتری دارد. نام‌گذاری کتاب‌های حدیثی کهن شیعه نیز شاهدی بر این مدعاست، چنان که شیخ طوسی کتاب خود را «الاستبصار فیما اختلف فیہ من الاخبار» نامیده است (مهدوی‌راد، ۱۳۷۵، ص ۲۴).

۵. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با روش اسنادی، برای بیان مبانی نظری و حدود مسئله و همچنین روش تحلیل محتوا انجام شده است. روش تحلیل محتوا اغلب در مورد آن دسته از مسائل پژوهشی به کار می‌رود که می‌توان مستقیماً با توصیف ویژگی‌های محتوا به سوال‌ها پاسخ داد. در چنین بررسی‌هایی، پژوهشگر تا حد بسیاری از مشکلات مربوط به روایی فارغ است، به جز حوزه‌ای که روایی با نمونه‌گیری و پایایی ارتباط می‌یابد. از این رو اطلاعات محتوا، بیشتر به عنوان پاسخی مستقیم به سوال‌های پژوهش به کار می‌رود تا معرف‌هایی که ویژگی‌های منابع یا مخاطبان از آن استنباط می‌شود (هالستی، ۱۳۹۱، ص ۷۲).

کرپندورف، تحلیل محتوا را این‌گونه تعریف می‌کند: «تکنیکی پژوهشی است برای استنباط^۱، تکرارپذیر^۲ و معتبر^۳ از داده‌ها در مورد متن آن‌ها» (کرپندورف، ۱۳۹۰، ص ۵۲). هالستی^۴ یک تعریف کلی از تحلیل محتوا ارائه داده است: تحلیل محتوا «به هر روشی اطلاق می‌شود که از طریق آن بتوان با مشخص کردن عینی و قاعده‌مند ویژگی‌های خاص پیام‌ها را استخراج کرد».

¹ Inferences

² Replicable

³ Valid

⁴ Holsti

تعریف برلسون^۱ از تحلیل محتوا نیز که زیاد هم به آن استناد می‌شود، تحلیل محتوا را «روشی برای توصیف عینی، کمی و قاعده‌مند محتوای آشکار ارتباطات» می‌داند. یکی از اهداف و کاربردهای تحلیل محتوا توصیف و استنباط از متن است. متن یا موضوع مورد بررسی شامل محتوای آشکار و بارز مطالب، رفتار نمادین، نمادهای ارتباط و واقعیت اجتماعی است. بنا به گفته‌ی هارولد لاسول در سال ۱۹۴۸م، تحلیل محتوای مطالب به ما می‌گوید که «چه کسی، چه چیزی، از چه طریقی، خطاب به چه کسی می‌گوید و نتیجه‌ی آن چیست؟». به عبارت دیگر، با تحلیل محتوا می‌توان به بررسی درباره‌ی منبع، پیام، رسانه - در اینجا حدیث - مخاطب و اثرات آن پرداخت (محمدی مهر، ۱۳۸۹، ص ۳۷).

جامعه آماری پژوهش حاضر، تمامی احادیث در دسترس امام حسن مجتبی (ع) یعنی حدود ۵۰۰ حدیث می‌باشد. نمونه‌گیری به صورت تلفیقی صورت گرفته است. یعنی ترکیبی از روش نمونه‌گیری احتمالی و نا احتمالی می‌باشد. بدین صورت که در دو کتاب *صحیفه الحسن (ع)*^۲ و *جلد دهم بحار الانوار*^۳ که شامل نیایش‌ها، ادعیه، خطبه‌ها و مناظرات آن حضرت می‌باشد، پژوهشگر به صورت هدفمند چهل حدیث از امام حسن (ع) که مرتبط با موضوع پژوهش بوده‌اند را انتخاب و سپس به صورت طبقه‌بندی شده، آن احادیث انتخاب شده در سه طبقه‌ی اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جای داده شده و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. واحد تحلیل «مضمون» می‌باشد. یعنی هر نوع مضامین اجتماعی، اقتصادی و سیاسی مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت داده‌ها با استفاده از نرم افزار SPSS تجزیه و تحلیل شد.

۶. تکنیک تحقیق

تکنیک استفاده شده در پژوهش حاضر از نوع مقوله‌ای، ارزیابی می‌باشد. تکنیک مقوله‌ای مبتنی بر مقوله‌های ساخته شده از محتوا صورت می‌گیرد و تحلیل انجام شده‌ی پیام، شرحی

^۱ Berlson

^۲ قیومی اصفهانی، جواد (۱۳۷۵). *صحیفه الحسن*، تهران: موسسه النشر الاسلامی

^۳ مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲). *بحار الانوار: در زندگانی حضرت امام حسن مجتبی (ع)*، ترجمه محمد جواد نجفی، جلد دهم، تهران: موسسه النشر الاسلامی

از محتوا بر اساس مقوله‌هاست. مقوله‌ها، واحدهای بررسی هستند که با توجه به هدف تحقیق برگزیده می‌شوند. مقوله‌ها را می‌توان بر اساس دیدگاه‌ها و آرای مختلف به وجود آورد. مقوله‌ها در تحلیل محتوای توصیفی، مفاهیمی به منظور دسته‌بندی هستند. پس از مشخص شدن مقوله‌ها، معمولاً واحد تحلیل تعیین می‌شود و مبتنی بر آن، نمونه‌ها نیز مشخص خواهند شد.

تکنیک ارزیابی نیز برقراری ارتباط بین ساختار توصیف شده از محتوا (مبتنی بر تکنیک مقوله‌ای) با مشخصه‌هایی بیرونی و یا در خصوص یک وضعیت اجتماعی است. به عبارت دیگر پژوهشگر پیوندهای پیام توصیف شده از طریق تکنیک مقوله‌ای را با مشخصه‌های آشکار از پدیده‌های اجتماعی برقرار می‌کند و به نتیجه‌گیری از پیام تولید شده در مورد ابعاد واقعیت اجتماعی می‌پردازد. در اینجا پژوهشگر می‌تواند همبستگی بین پیام یا محتوا را با واقعیات اجتماعی بررسی کند.

از آنجا که ابزار گردآوری اطلاعات در روش تحلیل محتوا، دستورالعمل کدگذاری است و شامل مقولات و زیر مقولات تعیین شده برای رجوع به پیام‌های ارتباطی برای ثبت آن‌هاست، به این دستورالعمل، پرسشنامه‌ی وارونه نیز می‌گویند. اطلاعات و داده‌های تحقیق بر اساس دستورالعمل تعیین شده، کدگذاری می‌شوند، سپس داده‌های کدگذاری شده در کدبرگه^۱ وارد می‌شوند. این اطلاعات با استفاده از نرم افزار SPSS مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد و سپس اطلاعات جمع‌آوری شده، بر اساس سوال‌های تحقیق و بر اساس تکنیک‌های آماری به صورت توصیفی ارائه می‌شود. در پژوهش حاضر، از فراوانی مطلق و محاسبات درصدی در قالب جداول توزیع فراوانی استفاده شده است.

¹ Coding Sheets

۷. نتایج پژوهش

۷-۱. ماهیت و میزان برجسته‌سازی مطالب اجتماعی

با توجه به جدول شماره ۱، از جمع ۴۰ حدیث بررسی شده، از لحاظ «ماهیت و میزان برجسته‌سازی مطالب اجتماعی» بیشترین نسبت یعنی ۲۵ درصد یا ۱۰ مورد، مربوط به نیکی به دیگران و کم‌ترین نسبت یعنی ۱۰ درصد یا ۴ مورد، مربوط به سایر گزینه‌ها می‌باشد. نظری که در این رابطه می‌توان اظهار داشت این است که امام حسن(ع) در بحث نیکی و سخاوت به دیگران همواره تأکیدات بسیاری داشته‌اند. در بیشتر احادیث خویش آورده‌اند که «به یقین خدا با مردمی است که تقوا پیشه کنند و نیکوکار باشند».

جدول شماره ۱: مطالب اجتماعی

موضوع	فراوانی	درصد
آرامش در پرتو ولایت	۷	۱۷.۵
انتخاب دوست	۵	۱۲.۵
مشورت در امور	۶	۱۵
نیکی به دیگران	۱۰	۲۵
رذائل اخلاقی	۸	۲۰
سایر	۴	۱۰
کل	۴۰	۱۰۰

اگر به زندگی امام حسن مجتبی(ع)، براساس گزارش‌های قرآنی و روایی و تاریخی نگاه گذرا شود به خوبی می‌توان دریافت که آن حضرت الگوی کامل احسان بوده است. در روایات بسیاری از احسان و ایثارگری امام حسن(ع)، سخن به میان آمده است. در کتاب «الحیاء» آمده است که امام حسن مجتبی(ع)، دو

بار از همه مال خود دست کشید، و سه بار اموالش را در راه خدا تقسیم کرد، حتی کفشی را می‌بخشید و کفشی دیگر را نگاه می‌داشت (حکیمی، ۱۳۶۸، ص ۲۹۹).

اینکه حضرت دو بار همه دارایی و ثروت خویش را میان خود و فقیران تقسیم کرد، عملی است که از بسیاری بر نمی‌آید و کمتر کسی به خود چنین جرأت می‌دهد که از آن همه اندوخته‌ها و مالی که به سختی و زحمت از راه کشاورزی، جهاد و تجارت به دست آورده، دست بکشد و به دیگران بخشد. امام حسن مجتبی(ع)، فرمود: «ای فرزند آدم! نسبت به محرمات الهی عقیف و پاکدامن باش تا عابد و بنده خدا باشی. راضی باش بر آنچه که خداوند سبحان برایت تقسیم و مقدر نموده است، تا همیشه غنی و بی‌نیاز باشی».

نسبت به همسایگان، دوستان و همنشینان خود نیکی و احسان نما تا مسلمان محسوب شوی. با افراد (مختلف) آنچنان برخورد کن که انتظار داری دیگران همان گونه با تو برخورد نمایند» (مجلسی، ۱۳۶۲، ص ۱۱۲).

روایات تاریخی مربوط به نیکی و بخشش‌های آن حضرت فراوان می‌باشد. وقتی از خود امام پرسیدند، چرا هرگز سائلی را ناامید بر نمی‌گردانید؟ فرمودند: «من هم سائل درگاه خداوند هستم و می‌خواهم که خدا مرا محروم نسازد و شرم دارم که با چنین امیدی سائلان را ناامید کنم. خداوندی که عنایتش را به من ارزانی می‌دارد، می‌خواهد که من هم به مردم کمک کنم» (قرشی، ۱۳۷۶، ص ۱۳۵).

اهل احسان برای رضا و خشنودی خدا، از خود می‌گذرند و به دیگران حتی دشمنان خویش می‌بخشند، چنانکه اهل بیت (ع) افطاری خویش را به اسیر جنگی می‌دهند و با ایشار خود از سوی خداوند ستوده می‌شوند و خداوند برای عبرت دیگران و الگوبرداری از این انسان‌های کامل، سوره انسان را فرو می‌فرستد تا دیگران ایشان را بشناسند و رفتارشان را الگوی نیک رفتاری خود قرار دهند.

۲-۲. ماهیت و میزان برجسته‌سازی مطالب سیاسی

با توجه به جدول شماره ۲، از جمع ۴۰ حدیث بررسی شده، از لحاظ «ماهیت و میزان برجسته‌سازی مطالب سیاسی» بیشترین نسبت یعنی ۲۲.۵ درصد یا ۹ مورد، مربوط به «حکومت و اهل بیت (ع)» و کم‌ترین نسبت یعنی ۱۰ درصد یا ۴ مورد، مربوط به «جهاد در اسلام» می‌باشد. نظری که در این رابطه می‌توان اظهار داشت این که دوران پس از صلح برای امام حسن (ع) دوران جدیدی بود. زیرا این دوران بر اساس تلاش‌های معاویه و دشمنی او و خاندانش با اهل بیت (ع)، دورانی بود که احادیث جعلی و انواع تحریف‌ها در جامعه رواج پیدا کرده بودند.

امام (ع) در مدینه، فصل جدیدی از زندگی را آغاز کرد و در تمام این سال‌ها به بیدار کردن مردم تشنه در برابر تحریف‌های به وجود آمده از طرف بنی‌امیه و نیز مبارزه با بازگشت جاهلیت پیش از اسلام در میان مردم به واسطه‌ی بنی‌امیه و نشان دادن شکلی از

اسلام که با اسلام راستین حضرت رسول خدا(ص) و اهل بیت گرامی‌شان بسیار فاصله داشت، پرداخت. از این رو رعایت حقوق انسان‌ها در دوران حکومت امام حسن(ع) از امور مهم و کارگشا بود که آن حضرت پیوسته بر آن تاکید می‌کرد.

جدول شماره ۲: مطالب سیاسی

موضوع	فراوانی	درصد
حکومت و اهل بیت(ع)	۹	۲۲.۵
سیاست از دیدگاه معصوم	۷	۱۷.۵
آگاهی از اجرای عدالت	۵	۱۲.۵
جهاد در اسلام	۴	۱۰
رعایت حقوق خداوند و انسان‌ها	۸	۲۰
سایر	۷	۱۷.۵
کل	۴۰	۱۰۰

در زمینه حکومت‌داری یکی از وقایع و اتفاقات بسیار مهم در زمان حیات امام حسن ماجرایی صلح آن حضرت با معاویه است که اساتید و صاحب نظران و مورخان زیادی در این زمینه قلم‌فرسایی کرده‌اند، اما باید توجه داشت که در آیین اسلام

قانون واحدی به نام جنگ و جهاد وجود ندارد، بلکه همان‌طور که اسلام در شرایط خاصی دستور می‌دهد مسلمانان با دشمن بجنگند، همچنین دستور داده است که اگر نبرد برای پیشبرد هدف مؤثر نباشد، از در صلح وارد شوند.

در زمینه حکومت و حکومت‌داری امام حسن(ع) هرگز در بیان حق و دفاع از حریم اسلام، نرمش نشان نمی‌داد. او علناً از اعمال ضد اسلامی معاویه انتقاد می‌کرد و سوابق زشت و ننگین معاویه و دودمان بنی امیه را بی پروا فاش می‌ساخت و همواره بر این نکته تأکید می‌فرمود که من برای حفظ جان مسلمانان از جنگ با تو خودداری کردم. مناظرات و احتجاج‌های کوبنده حضرت مجتبی(ع) با معاویه و طرفداران او شاهد این معنا است. حضرت مجتبی(ع) حتی پس از انعقاد پیمان صلح که قدرت معاویه افزایش یافت و موقعیتش بیش از پیش تثبیت شد، بعد از ورود معاویه به کوفه، بر فراز منبر نشست و انگیزه‌های صلح خود و امتیازات خاندان حضرت علی(ع) را بیان فرمود و آن‌گاه در حضور هر دو گروه با اشاره به نقاط ضعف معاویه با شدت و صراحت از روش او انتقاد کرد.

آن حضرت همچنین در مورد شرکت در مجالس اهل بیت (ع) فرموده است: «کسی که به سوی ما آید و در محفل ما شرکت کند، به یکی از چهار فایده خواهد رسید: ۱. به دست آوردن استدلال محکم ۲. آگاهی از اجرای عدالت ۳. بهره‌وری از دوستی و برادری ۴. فیض همنشینی با دانشمندان» (عطاردی، ۱۳۷۳، ص ۷۲۷).

۳-۷. ماهیت و میزان برجسته‌سازی مطالب اقتصادی

با توجه به جدول شماره ۳، از جمع ۴۰ حدیث بررسی شده، از لحاظ «ماهیت و میزان برجسته‌سازی مطالب اقتصادی» بیشترین نسبت یعنی ۲۵ درصد یا ۱۰ مورد، مربوط به کمک به نیازمندان و کم‌ترین نسبت یعنی ۷.۵ درصد یا ۳ مورد، مربوط به صرفه‌جویی و قناعت می‌باشد. آن حضرت، مردم را به اصلاح خویش و پیروی صحیح از دین و تبعیت درست از سیره‌ی رسول اکرم (ص) و اهل بیت (ع) دعوت می‌فرمود و آن‌ها را تشویق می‌کرد اعمالی را که موجب ترویج فضایل و ریشه‌کن شدن رذایل می‌شود، را الگو و سرمشق خویش قرار دهند.

جدول شماره ۲: مطالب اقتصادی

موضوع	فراوانی	درصد
پس انداز برای آینده	۷	۱۵.۵
کمک به نیازمندان	۱۰	۲۵
صدقه دادن	۸	۲۰
مدیریت در زندگی	۷	۱۷.۵
صرفه‌جویی و قناعت	۳	۷.۵
سایر	۵	۱۲.۵
کل	۴۰	۱۰۰

گذشته از این‌ها به اصلاحات اجتماعی مانند رسیدگی به تهی‌دستان، درماندگان و نیازمندان و دلجویی از آن‌ها و صرفه‌جویی و قناعت در امور همت گماشت. امام حسن مجتبی (ع) می‌فرماید: «گرامی‌ترین و با شخصیت‌ترین افراد، آن کسی است که به نیازمندان پیش از اظهار نیازشان، کمک نماید». در توضیح

این امر باید گفت که بخشش و انفاق از خصلت‌های والای انسانی است که مطلوب همه انسان‌هاست. ایشان به بهانه‌های مختلف، همه را از خوان کرم خویش بهره‌مند می‌ساخت و آن قدر بخشش می‌کرد تا شخص نیازمند بی‌نیاز می‌شد. نکته‌ی قابل توجه اهمیت ایشان بر حفظ آبروی نیازمندان است.

این روشن است که هر نیازمند آبرومندی در هیچ شرایطی حاضر نیست آبروی خود را با عرض حاجت نزد دیگران ببرد. از این رو باید هوشیار بود که اگر چنین انسانی حاضر شد آبروی خود را نزد شما بریزد، راندن چنین فردی جفا خواهد بود. امام حسن مجتبی(ع) با استقبال از چنین افرادی ضمن برطرف کردن از آنان می‌خواست در صورت پیش آمدن چنین حالتی، از بیان کردن نیاز مجدد خویش به ایشان دریغ نورزد. امام حسن مجتبی(ع) هیچ گاه سائلی را از خود نمی‌راند و تمامی جنبه‌های معنوی بخشش را در نظر می‌گرفت. آورده‌اند مردی نزد امام مجتبی(ع) آمد و ابراز نیازمندی کرد.

امام برای این که کمک رو در رو نباشد و سبب شرمندگی آن مرد نگردد، فرمود: «آنچه را می‌خواهی در نامه‌ای بنویس و برای ما بفرست تا نیازت برآورده شود.» آن مرد رفت و نیازهای خود را در نامه‌ای به امام فرستاد. حضرت نیز آن چه را خواسته بود برایش فرستاد. شخصی که در آن جا حضور داشت، به امام عرض کرد: «به راستی چه نامه‌ی پربرکتی برای آن مرد بود!» امام در پاسخ او فرمود: «برکت این کار برای من بیشتر بود که سبب شد شایستگی انجام این کار نیک را بیابم؛ زیرا بخشش راستین آن است که بدون درخواست شخص، نیازش را برآوری، ولی اگر آنچه را خواسته است، به او بدهی، در واقع قیمتی است که برای آبرویش پرداخته‌ای.» (بیهقی، بی تا، ص ۵۵).

امام حسن مجتبی(ع)، تمام توان خویش را در راه انجام امور نیک و خداپسندانه به کار می‌گرفت و اموال فراوانی در راه خدا می‌بخشید. به خاطر این بخشندگی‌ها و کارهای نیکی که از سوی امام حسن(ع) در مسیر خیر، احسان و کمک به طبقات درمانده و نیازمند انجام می‌گرفت آن حضرت را «کریم اهل بیت» لقب داده‌اند (قرشی، ۱۳۷۶، ص ۱۳۵).

مردی از اهالی شام می‌گوید: روزی در مدینه شخصی را دیدم با چهره‌ای آرام و بسیار نیکو و دارای حسن جمال که تا به حال چنین مردی ندیده بودم و به طرز زیبایی هم لباس پوشیده و سوار بر مرکبی بود، دل من به طرف او مایل شد و درباره‌ی او پرسیدم، گفتند: او حسن بن علی بن ابی طالب علیه السلام است. با شنیدن نام او خشمی سوزان سر تا پای وجودم را فرا گرفت و بر علی بن ابی طالب حسد بردم که چگونه او چنین پسری دارد. پیش او رفته و پرسیدم آیا واقعاً تو فرزند علی علیه السلام هستی؟ [گویا مرد شامی همانطور

که گفته شد امام علی (ع) را سزاوار داشتن چنین فرزندی نمی‌دید و این هم در اثر تبلیغات سوء معاویه در شام بوده است [وقتی تأیید کرد، من او و پدرش را ناسزا گفتم، پس از آن که به ناسزاگویی پایان دادم، به من سلام کرده و خندید و پرسید: آیا غریب هستی؟ گفتم: آری. فرمود: با من بیا، گویا امر بر تو مشتبه شده است، اگر چیزی بخواهی به تو عطا می‌کنم، اگر طلب ارشاد کنی تو را هدایت می‌کنم، و اگر در حمل بار کمک بخواهی کمک می‌کنم، و اگر گرسنه باشی تو را سیر می‌کنم، و اگر برهنه باشی تو را می‌پوشانم، و اگر محتاج باشی بی‌نیازت می‌کنم، و اگر رانده شده‌ای تو را پناه می‌دهم، و اگر مهمان ما باشی تا وقت رفتن از تو پذیرایی می‌کنم. زیرا که درب خانه‌ی ما به روی هر نیازمند و در مانده‌ای باز است.

مرد شامی چون این سخنان را که از روی حلم و بردباری امام بیان می‌شد شنید، شروع به گریستن کرد و گفت: شهادت می‌دهم که توئی خلیفه‌ی خدا در روی زمین و خدا بهتر می‌داند که رسالت و خلافت را در کجا قرار دهد. پیش از آنکه تو را ملاقات کنم تو و پدرت دشمن‌ترین خلق در نزد من بودید و حالا که تو و پدرت را شناختم، محبوب‌ترین خلق خدائید نزد من. گویا پس از این برخورد، امام مرد شامی را به خانه‌ی خود می‌برند و تا مدتی که در مدینه بود میهمان حضرت بود و از محبان و مریدان امام مجتبی (ع) شد و دیدگاهش نسبت به خاندان پیامبر دگرگون شد (عطاردی، ۱۳۷۳، ص ۹۴).

نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش حاضر پس از بررسی و تحلیل چهل حدیث از امام حسن مجتبی (ع) مشخص شد که در بین مسائل اجتماعی، بیشترین مسئله و دغدغه‌ای که مدنظر امام دوم شیعیان بوده نیکی به دیگران بوده است و همواره می‌فرمایند که شیعیان باید در جامعه آن چنان زندگی کنند که در انجام امور خیر و نیکی و عبادت، سرآمد همه باشند تا جایی که اگر پرسش شود چه کسی بهترین است؟ مردم به او اشاره کنند.

بیشترین مسئله و تاکید در مسائل سیاسی نیز در این احادیث، مسائل مربوط به حکومت و اهل بیت(ع) بوده است و در نهایت بیشترین تاکید امام معصوم(ع) در مسائل اقتصادی نیز کمک به نیازمندان بوده است.

در پژوهش حاضر به دلیل محدودیت زمانی به بررسی و تجزیه و تحلیل چهل حدیث از امام حسن(ع)، پرداخته شد اما پیشنهاد می شود دیگر پژوهشگران سایر احادیث را مورد واکاوی قرار دهند. پیشنهاد دیگر اینکه محققان می توانند مضامین دیگری از جمله مضامین فرهنگی، عقیدتی، گزاره های دینی و... را نیز مورد تجزیه و تحلیل قرار دهند و این موضوعات را هرچه بیشتر آشکارتر سازند.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن منظور، (۱۹۵۵م)، *لسان العرب*، بیروت: دارالبیروت للطباعة و النشر.
- اصلانی منفرد، فاطمه، (۱۳۸۶ش)، *جایگاه امام حسن مجتبی(ع) در حدیث شیعه*، تهران: نشر معارف اسلامی.
- باهنر، ناصر، (۱۳۸۷ش)، *رسانه ها و دین*، تهران: مرکز تحقیقات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- بیهقی، ابراهیم (بی تا)، *المحاسن و المساوی*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حسینی، جواد (۱۳۸۳ش)، «معجزات و کراماتی از امام حسن مجتبی(ع)»، *نشریه مبلغان*، شماره ۵۲.
- حکیمی، محمدرضا و همکاران (۱۳۶۸ش)، *الحیاء*، ترجمه احمد آرام، جلد سوم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- زمانی، احمد (۱۳۸۱ش)، «کارنامه ده ساله امام حسن مجتبی(ع) در مدینه منوره»، *نشریه مبلغان*، شماره ۲۸.
- شبخیز، محمدرضا (۱۳۹۲ش)، *اصول فقه دانشگاهی*، قم: نشر لقاء.
- سورین، ورنر؛ جیمز، تانکارد (۱۳۸۱ش)، *نظریه های ارتباطات*، ترجمه علیرضا دهقان، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- سیوطی، جلال‌الدین (۱۹۹۳م)، *الدرالمنثور*، بیروت: دارالعلم.
- سیوطی (۱۹۸۹م)، *تدریب الراوی فی شرح تقریب النوای*، چاپ احمد عمر هاشم، بیروت: دارالعلم.
- صدر، سید حسن (بی تا)، *نهایة الدرایه*، تحقیق ماجد غرباوی، بیروت: المشعر.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۳ش)، *مسند الامام المجتبی(ع)*، چاپ اول، تهران: نشر عطارد.
- قرشی، باقر شریف (۱۳۷۶ش)، *زندگانی امام حسن(ع)*، ترجمه‌ی فخرالدین حجازی، تهران: نشر بعثت.
- قیومی اصفهانی، جواد (۱۳۷۵ش)، *صحیفه الحسن(ع)*، تهران: موسسه النشر الاسلامی.
- کاشانی، فیض (۱۳۷۱ش)، *نوادیر الأخبار فیما يتعلق بأصول الدین*، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- کتانی، سلیمان (۱۳۶۷ش)، *الإمام الحسن(ع) الکوثر المهدور*، قم: دارالکتاب اسلامی.
- کرپندورف، کلوس (۱۳۹۰ش)، *تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی*، ترجمه‌ی هوشنگ نایی، چاپ پنجم، تهران: نشر نی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲ش)، *بحارالانوار؛ در زندگانی حضرت امام حسن مجتبی(ع)*، ترجمه‌ی محمد جواد نجفی، تهران: موسسه النشر الاسلامی.
- محدثی، جواد (۱۳۷۸ش)، *تاریخ سیاسی ائمه علیهم السلام*، چاپ دوم، قم: دارالحق.
- محمدنیا، نرگس؛ اکبری، فیض‌الله (۱۳۹۱ش)، «آداب معاشرت در کلام امام حسن مجتبی علیه‌السلام»، *نشریه معرفت*، سال ۲۱، شماره ۱۷۶
- محمدی‌مهر، غلامرضا (۱۳۸۹ش)، *روش تحلیل محتوا*، تهران: دانش نگار.
- مهدوی‌راد، محمدعلی (۱۳۷۵ش)، *تدوین حدیث: تعاریف*، قم: نشر علوم حدیث.
- مهدی‌زاده، سیدمحمد (۱۳۸۹ش)، *نظریه‌های رسانه، اندیشه‌های رایج و دیدگاه‌های انتقادی*، تهران: نشر همشهری.
- هالستی، آل - آر (۱۳۹۱ش)، *تحلیل محتوا در علوم اجتماعی و انسانی*، ترجمه‌ی نادر سالارزاده‌ی امیری، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی
- Mowlana, Hamid (1996). *Global Communication in Transition: The End of Diversity*, Thousand Oakas Publication.